

Mariusz R. Drozdowski

Wydział
Historyczno-Socjologiczny
Uniwersytet w Białymstoku

**WOJSKO KOZACKIE
W OKRESIE PANOWANIA
ZYGmunTA III WAZY
W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ
PO 1945 R.**

Słowa kluczowe: Kozacy | Zygmunt III Waza | historiografia | Sicz | tabor | rejestr kozacki | szabla | czekan | rusznica | jazda | artyleria | bitwa chocimska w roku 1621.

Mariusz R. Drozdowski: dr hab., adiunkt w Instytucie Historii i Nauk Politycznych UwB. Zainteresowanie naukowe autora dotyczą głównie dziejów Kozaczyzny zaporoskiej oraz Kościoła prawosławnego w okresie nowożytnym. E-mail: barok1@autograf.pl.

Podjęcie przez historiografię polską studiów nad Kozaczyzną zaporoską oraz jej rolę w dziejach Rzeczypospolitej i Ukrainy ma głębokie tradycje. Począwszy od pierwszej połowy XIX w. pojawiają się historycy, którzy podejmują w swoich dziełach kwestie wiążące się z przeszłością Kozaków także w dobie panowania Zygmunta III Wazy, która odegrała ważną rolę w rozwoju ich wojskowości. Tematykę kozacką kontynuowali również badacze w okresie powojennym, przy czym w jego początkach nie było to zajęciem zbyt łatwym. Świeże wspomnienia potworności wojny nie stwarzały dobrego klimatu dla rozwoju badań nad południowo-wschodnimi ziemiami dawnej Rzeczypospolitej. Co więcej do końca lat 50. wspomnianego okresu zajmowanie się problematyką Ukrainy było całkowicie niedopuszczalne.

Znaczącym tego przykładem, na co zwróciła uwagę Teresa Chynczewska-Hennel były powojenne koleje życia jednego z najwybitniejszych polskich historyków Władysława Tomkiewicza, który w swoich pracach¹ odnosił się

¹ W. Tomkiewicz, *Powstanie kozackie w roku 1630*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 187, s. 104–128; tenże, *Ograniczenie swobód kozackich w 1638 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1930, t. 44, s. 125–175; tenże, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Okres walki*

do kluczowych problemów dotyczących tak historii Ukrainy jak i relacji polsko-ukraińskich². Przypomnijmy, że po zakończeniu wojny rozpoczął on wykłady z historii Europy Wschodniej na Uniwersytecie Warszawskim, z których wkrótce był zmuszony zrezygnować i zająć się mniej kontrowersyjnymi zagadnieniami.

Zanim jednak W. Tomkiewicz poświęcił się bez reszty badaniom nad historią kultury i sztuki³ udało mu się w 1948 r. opublikować artykuł zatytułowany *O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku*, który można uznać za jeden z pierwszych głosów powojennej historiografii polskiej w sprawie mieszkańców Zaporozża⁴. Nie zabrakło w nim także odniesień do interesującego nas szczególnie zagadnienia. Autor analizując społeczny skład Kozaków Zaporoskich podkreślał że w początkach panowania Zygmunta III niektóre oddziały kozackie składały się w dużej części ze szlachty. Podobna tendencja, jak wskazywał utrzymywała się co najmniej do czasu wyprawy chocimskiej, podczas której w wojsku zaporoskim nie mały odsetek stanowili przedstawiciele stanu szlacheckiego⁵.

Tomkiewicz poruszył także kwestie narodowościowego oblicza wojska kozackiego ze szczególnym uwzględnieniem służących w nim osób pochodzenia polskiego. Stwierdzał:

Wprawdzie ku końcowi XVI w. na czoło Kozaczyzny wysuną się takie niewątpliwie polskie osobistości jak hetman Krzysztof Kosiński czy Krzysztof Krępski (hetman kozacki po upadku Nalewajki w 1596 r.), lecz są to już ostatni przedstawiciele polskości na stanowiskach czołowych kozackich; w XVII w. pułkownik kozacki, którego personalia brzmią po polsku, jest już rzadkością: na 13 pułkowników, którzy przyprowadzili wojsko kozackie pod Chocim jeden tylko Adam Podgórski zdaje się być Polakiem.

z *unią kościelną 1596–1635*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 200, s. 149–178; tenże, *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa 1933; tenże, *Bitwa pod Kumejkami (16 XII 1637)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, t. 9, z. 2, s. 239–261; tenże, *Unia Hadziacka*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, R. 11, nr 1–2, s. 7–14; tenże, *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939; tenże, *O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 249–260.

² T. Chynczewska-Hennel, *Polscy historycy o Ukrainie w okresie nowożytnym*, [w:] *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa – Historia*, red. M. Franz, K. Pietkiewicz, Toruń 2009, s. 330–346.

³ Tamże, s. 330.

⁴ W. Tomkiewicz, *O składzie społecznym...*, s. 249–260.

⁵ Tamże, s. 251.

Dodawał jednocześnie, że wiele polskich nazwisk możemy w tym czasie odnaleźć wśród szeregowych i niższych kozackich stopni oficerskich⁶.

Pierwszeństwo w reaktywacji po 1945 r. problemu kozackiego w badaniach naukowych przynależy jednak do ucznia W. Tomkiewicza, Zbigniewa Wójcika. Trzeba tu wspomnieć, że w 1960 r. ukazała się jego niezwykle wartościowa praca zatytułowana *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, która stała się w Polsce przedmiotem zagorzałej dyskusji. Przedstawiała ona w dość szczegółowy sposób genezę, organizację i znaczenie Kozaczyzny w dziejach Polski i Ukrainy, burząc jednocześnie szereg mitów, które przez lata narosły wokół tych zagadnień⁷. Wójcik przeciwstawił się między innymi mitowi, zakładającemu, że w dobie wielkości Rzeczypospolitej, Polska odgrywała jedynie pozytywną rolę na Ukrainie⁸. Niemało miejsca na kartach omawianej pracy zajmują również kwestie związane z wojskowością kozacką czasu pierwszego Wazy na tronie Rzeczypospolitej. Mam tu na myśli chociażby wnikliwe omówienie przez jej autora zbrojnych powstań kozackich z lat 1591–1630, ze szczególnym uwypukleniem taktyki piechoty zaporoskiej⁹, jak również opisanie sposobów organizowania przez Kozaków wypraw morskich z uwzględnieniem stosowanych przez nich technik do budowy okrętów wojennych, czyli czajek¹⁰.

Godne odnotowania pozostają także poglądy Wójcika dotyczących oceny poszczególnych formacji występujących w armii kozackiej. Zauważył on słusznie, że wbrew dawnym poglądom najwartościowszą wśród nich była nie jazda lecz głównie piechota kozacka¹¹.

Należy także wspomnieć o innym opracowaniu tego badacza *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, poświęconym w całości wojnom kozackim od końca XVI do połowy XVII w¹². Koncentrując się w nim głównie na ukazaniu genezy, przebiegu i skutków powstań kozackich, poczynawszy od wystąpienia Kosińskiego, a na przewrocie pod wodzą Chmielnickiego skończywszy,

⁶ Tamże, s. 257.

⁷ Korzystam z wyd. II: Z. Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961.

⁸ T. Chynczewska-Hennel, *Polscy historycy...*, s. 331–332.

⁹ Z. Wójcik, *Dzikie Pola...*, s. 36.

¹⁰ Tamże, s. 140–141.

¹¹ *Niestraszna była dla znakomitej w tej epoce kawalerii polskiej czy dla chyżej ordy tatarskiej jazda kozacka, straszna natomiast, niemal, że niezwyknięzona, była i dla Polaków, i dla Tatarów wspaniała, okopana w taborze piechota zaporoska*, Tamże, s. 37.

¹² Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. II, z. 27, Kraków 1989.

Wójcik oprócz zwróceniem uwagi na demokratyczny charakter organizacji wojskowej Kozaczyzny, nie wyszedł poza swoje wcześniejsze ustalenia dotyczące tak struktury armii jak i metod prowadzenia walk przez Kozaków.

Wypada tu zauważyć, że zagadnienia związane ze zbrojnymi wystąpieniami kozackimi w końcu XVI w. podejmowali Andrzej Sterniczuk oraz Marek Plewczyński¹³.

Następną postacią w niniejszej prezentacji jest Władysław A. Serczyk, którego książki oraz artykuły odegrały szczególną rolę w przybliżaniu prawdy o obliczu Kozaków zaporoskich.

W 1977 r. na łamach „Studiów Historycznych” ukazał się jego niezmiernie interesujący artykuł poświęcony relacjom między Rzeczpospolitą a Kozaczyzną w pierwszym ćwierćwieczu XVII stulecia¹⁴. Serczyk, przedstawiając w nim zasadnicze kierunki działań Rzeczypospolitej wobec Kozaków w tym okresie, pokazał również zmiany, jakim w latach 1590–1626 podlegał rejestr kozacki¹⁵.

Efektom nieustającego zafascynowania fenomenem Kozaczyzny była kolejna praca *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*¹⁶. Dość szeroko zostały w niej omówione zagadnienia wiążące się z wojskową organizacją i wojenną sztuką ukraińskich Kozaków. Wśród nich szczególną uwagę autora przykuły kwestie dotyczące organizacji i struktury zarówno wojska rejestrowego oraz siczowego, Siczy zaporoskiej, taboru kozackiego, wypraw morskich na Morze Czarne, powstań zbrojny końca XVI i pierwszej połowy XVII w., czy udziału oddziałów kozackich w wojnach toczonych przez Rzeczpospolitą w okresie panowania Zygmunta III Wazy. W rozważaniach uwzględnione zostało także uzbrojenie kozackie. Serczyk dokonując przeglądu poszczególnych rodzajów broni (strzelba, szabla, pika, kosa, łuk, rusznica, kindżał, spisa, czekan, jatagan, buzdyan), jakimi posługiwali się Kozacy zauważył, że: *uznawani byli powszechnie za świetnie władających każdą bronią palną, podkreślano zwłaszcza ich szczególne umiejętności jako artylerzystów*¹⁷.

¹³ A. Sterniczuk *Pierwsze bunty kozackie w końcu XVI wieku*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosiniskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000, s. 18–34; M. Plewczyński, *Oblężenie obozu kozackiego pod Łubniami (26.05–7.06.1596 r.)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (dalej: SMHW) 2007, t. 44, s. 103–113.

¹⁴ W.A. Serczyk, *Rzeczpospolita i Kozaczyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII stulecia*, „Studia Historyczne”, R. XX, 1977, z. 1, s. 3–23.

¹⁵ Tamże, s. 7, 13–15, 21.

¹⁶ W.A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984.

¹⁷ Tamże, s. 204.

Odnosząc się do artylerii zaporoskiej autor stwierdzał, że artyleria wykorzystywana przez Kozaków produkowana była w Polsce, Turcji, Rosji czy we Włoszech, a wśród nich można wymienić: *moździerze oraz działa z utwardzonej miedzi, kutego żelaza oraz żeliwa kalibru 40–60 mm*¹⁸. Interesujące pozostają również jego spostrzeżenia na temat obyczajowości i życia codziennego siczowych Kozaków¹⁹ czy też posiadanego przez nich majątku²⁰.

Analizując zaś problem mody i szyku kozackiego skonstatował, że:

*Kozacy wybierając dla siebie odzież dbali nie o jej ozdobność, ale przede wszystkim o to, aby nie krępowała ruchów. Było to bardzo ważne w czasie wypraw. Ręce musiały mieć pełną swobodę we władaniu szablą lub piką, przy prowadzeniu konia lub wiosłowania*²¹.

Warto wspomnieć Leszka Podhorodeckiego, historyka zafascynowanego dziejami wojskowości, autora wielu prac popularyzatorskich dotyczących Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w których poruszał tematy związane z Kozaczną Na czoło wysuwa się tu książeczka *Sicz Zaporoska*, w której jeden z rozdziałów został poświęcony armii kozackiej i sposobom jej wojowania²². Autor charakteryzując w niej strukturę organizacyjną wojska kozackiego zauważył, że dzieliło się ono na pułki, liczące początkowo około 500 ludzi, a potem 3–4 tysiące, te z kolei składały się z sotni po 100 ludzi, które dzieliły się na dziesiątki²³. Podhorodecki w większym stopniu niż dotychczasowi badacze, skupił się również na kwestiach związanych z jazdą zaporoską a konkretnie na taktyce jej walki. Wskazując na jej drugorzędną rolę w armii zaporoskiej, zaznaczył, że opierając się na tatarskim sposobie wojowania, atakowała ona ławą, strzelając najpierw z łuków lub pistoletów, a dopiero później uderzając w cwał z wystawionymi spisami. Podkreślił także, że:

*konnicę wysyłano w pole bitwy dopiero w momencie, gdy wróg, wyczerpany natarciami taboru, przejawiał oznaki załamania. Niespodziewane uderzenie miało go wtedy rozbić, a jazda ruszała w pościg*²⁴.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, s. 240–250.

²⁰ Tamże, s. 195–198.

²¹ Tamże, s. 202.

²² Korzystam z wyd. III, poprawionego i uzupełnionego, L. Podhorodecki, *Sicz Zaporoska*, Warszawa 1978.

²³ Tamże, s. 76.

²⁴ Tamże, s. 81–82.

Uwagę autora, zwróciły również zagadnienia dotyczące fortyfikacji kozackich. Dowodził on mianowicie, że Zaporozcy nie dysponowali zbyt wieloma tego typu obiektami, zaś te które posiadali miały zazwyczaj drewniane częstokoły, parkany i baszty oraz służyły przede wszystkim do obrony przed Tatarami²⁵.

Tematyka wojskowości kozackiej interesującego nas okresu, znalazła ujście także w pracach nadmienionego historyka dotyczących wyprawy chocimskiej 1621 r.²⁶. Rozpatrywane w nich były problemy związane z kondycją armii kozackiej w przededniu kampanii wspomnianego roku, liczebnością oddziałów kozackich przybyłych pod Chocim oraz z ich udziału w bitwie.

Kwestie związane z miejscem i znaczeniem Kozaków w strukturze organizacyjnej polskich sił zbrojnych końca XVI i pierwszej połowy XVII w. intrygowały wytrawnego znawcę staropolskiej wojskowości Jana Wimmera²⁷. Historyk ten zaliczając rejestrowe wojsko zaporoskie do oddziałów typu milicyjnego, jednocześnie podkreślał, że pełniło ono rolę głównego pomocnika wojska kwarcianego, strzegąc wraz z nim kresów od najazdów tatarskich. Wskazywał nadto, że w sytuacji zagrożenia powoływano pod broń Kozaków *grodowych*, którzy nie byli wpisani do rejestru królewskiego, lecz widnieli w ewidencji starostów grodowych²⁸.

Na uwagę zasługują także dokonania Wiesława Majewskiego na polu dziejów Kozaczyzny zaporoskiej. Oprócz zagadnień związanych z powstaniem Kozaków doby panowania Zygmunta III Wazy²⁹, funkcjonowaniem w łonie społeczności kozackiej w latach 1617–1638 ugrupowań gotowych do współpracy z Rzeczpospolitą³⁰, zajmowała go również strategia wal-

²⁵ Tamże, s. 83.

²⁶ L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621*, „SMHW”, t. X, 1964, cz.2, s. 88–143 i t. XI, 1965, cz. 1, s. 37–68; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1971, L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa 2008.

²⁷ Zob. J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „SMHW”, t. XIV, 1968, cz. 1, s. 3–39; tenże, *Wojsko*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tazbir, wyd. II, Warszawa 1974, s. 175–229; T.M. Nowak, J. Wimmer, *Historia oręża polskiego: 963–1795*, Warszawa 1981, s. 304–448.

²⁸ J. Wimmer, *Wojsko...*, s. 180.

²⁹ W. Majewski, *Walki z Kozakami w latach 1591–1653*, [w:] *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*, red. W. Wróblewski, Warszawa 2000, s. 103–126.

³⁰ W. Majewski, „Stateczni” – kozackie ugrupowanie lojalistyczne (1617–1638), [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 1247–1256.

ki Zaporozców. Chodzi tu przede wszystkim o artykuł *Taktyka w walkach polsko-kozackich 1625–1638*³¹. Autor nie tylko oszacował w nim wielkość sił kozackich biorących udział w powstaniach z lat 1625–1638 lecz także celnie scharakteryzował wartość bojową armii zaporoskiej. W jego mniemaniu dysponowała ona dobrym elementem ognia w postaci doskonałej piechoty oszacowującej się szybko i sprawnie, wskutek czego jej: *siła odporna wzrastała na tyle, że obóz kozacki stawał się praktycznie nie do zdobycia dla Polaków rozporządzających jedynie nieliczną piechotą*³². Kozacy – jak podkreślał – posiadali również jazdę, która będąc praktycznie formacją typu dragońskiego nie odnosiła większych sukcesów walcząc konno³³.

W ocenie Majewskiego, brak u Kozaków jazdy sensu stricto, uniemożliwiało im rozbitcie wojsk polskich podczas zmagania w latach 1625–1638:

*ogień kozacki – jak pisał – i natarcie ich piechoty wstrząsały Polakami, ale przeciwnikowi brakowało jazdy by jej uderzeniem zmienić porażkę w pogrom, a następnie uwieńczyć sukces pościgiem*³⁴.

Należy tu dodać, że problematyką uzbrojenia i taktyki Kozaków zaporoskich zajmował się także Zdzisław Żygulski jun.³⁵

Nie sposób nie wymienić w tym miejscu prac T. Chyczewskiej-Hennel, a zwłaszcza jej książki poświęconej problemowi ukraińskiej świadomości narodowej od schyłku XVI do połowy XVII w.³⁶ Dokonując w niej wnikliwej analizy elementów kształtujących świadomość narodową takich jak: poczucie wspólnoty językowej, tradycji historycznej, czy przywiązanie do prawosławia, wykazała istnienie tego zjawiska wśród szlachty ruskiej jak i Kozaczyzny począwszy od końca XVI w.³⁷ Trzeba podkreślić, że badaczka ta rozpatrując stosunek Kozaków do spraw wiary w kontekście kształtowania się ich tożsamości narodowej poddała w wątpliwość pogląd o ich indyferentyzmie religijnym oraz dowiodła, że wyraźne opowiedzenie się Kozaczyzny

³¹ W. Majewski, *Taktyka w walkach polsko-kozackich 1625–1638*, „Rocznik Przemyski”, t. XL, 2004, z. 1, Historia Wojskowości, s. 5–14.

³² Tamże, s. 6.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 9.

³⁵ Z. Żygulski jun., *Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”, cz. XII, Kraków 2005, s. 25–39.

³⁶ T. Chyczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985.

³⁷ Tamże, s. 163–165.

po stronie Cerkwi nastąpiło w okresie poprzedzającym reaktywowanie hierarchii prawosławnej przez patriarchę jerozolimskiego Teofanesa³⁸.

Problem religijności Kozaków zajmował również piszącego te słowa. W pracy *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*³⁹, nie tylko zostały ukazane wielopłaszczyznowe działania Kozaczyzny na rzecz przywrócenia Cerkwi utraconych przez nią wolności, lecz także została podjęta próba określenia stopnia jej świadomości religijnej. Moim zdaniem poziom religijności zależał zarówno od indywidualnych potrzeb poszczególnych Kozaków jak i od pozycji, jaką zajmowali w hierarchii tej bardzo zróżnicowanej wewnętrznie społeczności. Nie ulega, bowiem wątpliwości, że ton życiu religijnemu Kozaczyzny nadawała starszyna, która dzięki coraz szerszym horyzontom myślowym była zdolna do przyswojenia norm religijnych. Należy także podkreślić, że poświadczony w źródłach udział Zaporozców w nabożeństwach i w życiu sakramentalnym oraz fakt istnienia w ich świadomości wyobrażeń na temat pośmiertnych losów duszy, świadczył o uznaniu przez nich podstawowych zasad religijnych, które w coraz większym stopniu determinowały ich sposób myślenia i postępowania⁴⁰.

Do sprawy zaangażowania się Kozaczyzny w walce po stronie Cerkwi prawosławnej w pierwszej połowie XVII w. nawiązywały publikacje Henryka Wisnera⁴¹, Jana Dziegielewskiego⁴², Antoniego Mironowicza⁴³ czy Tomasza Kempy⁴⁴.

Warto w tym miejscu przypomnieć także obszerny artykuł mojego autorstwa powstały przy udziale T. Chyczewskiej-Hennel, w którym ukazano proces ewolucji Zaporozców w świadomy swych praw i przywilejów oraz

³⁸ Tamże, s. 88.

³⁹ M. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008.

⁴⁰ Tamże, s. 241.

⁴¹ H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982; tenże, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991.

⁴² J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986.

⁴³ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.

⁴⁴ T. Kempa, *Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł)*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, K. Mikulski, J. Poraziński i S. Roszak, t. II, Toruń 2003, s. 289–296; tenże, *Wobec Kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.

odrębności narodowej stan społeczny wraz ze wszystkimi jego konsekwencjami tak dla Rzeczypospolitej, jak i Ukrainy⁴⁵.

Ważne miejsce w badaniach nad dziejami Kozaczyzny końca XVI i pierwszej połowy XVII w. zajmuje Maciej Franz, który w wielu pracach odnosił się do różnych kwestii związanych z wojskowością mieszkańców Siczy⁴⁶. Wśród nich na czoło wysuwa się monografia *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku*, będąca praktycznie pierwszym kompleksowym ujęciem tej ważkiej problematyki w dotychczasowej historiografii polskiej⁴⁷. Fakt ten sprawia, że należy poświęcić jej nieco więcej uwagi. Podstawowym celem Autora, jak wyjaśniał on w przedmowie do cytowanej pracy było: *odtworzenie organizacji armii i metod prowadzenia walk przez Kozaków Zaporoskich*⁴⁸. Za najważniejszy jej element uznał on ponadto:

*omówienie poszczególnych formacji wojska kozackiego, ich uzbrojenia, wyszkolenia, dowodzenia, taktyki działań oraz nakreślenia bardziej ogólnej strategii działania tych formacji, jako całości*⁴⁹.

Jednym z pierwszych zagadnień poruszanych w tej książce była próba odpowiedzi na pytanie skąd Kozacy posiadli wiedzę wojskową? Franz sta-

⁴⁵ M.R. Drozdowski przy współudziale T. Chyczewskiej-Hennel, *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego*, „Społeczeństwo Staropolskie. Seria nowa”, t. I: *Społeczeństwo a polityka*, Warszawa 2008, s. 165–221.

⁴⁶ M. Franz., *Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. Stan badań*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej”, t. II, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1998, s. 83–99; tenże, *Stan badań nad dziejami wojskowości kozackiej – postulaty badawcze*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości, red. H. Stańczyk, Toruń 2002, s. 232–239; tenże, *Kozacy na Morzu Czarnym. XVII-wieczna piechota morska*, [w:] „GROT. Zeszyty Historyczne”, nr 17, Leszno 2003, s. 28–46; tenże, *Powstanie kozackie 1637 roku i bitwa pod Kumejkami w polskiej historiografii wojskowej*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej”, t. IX, Poznań 2005, s. 41–55; tenże, *Powstanie kozackie 1637 roku*, [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, вип. 5, 2005, s. 210–241; tenże, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006; tenże, *Wojskowość kozacka a badania nad polską myślą wojskową*, [w:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów*. IX Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości, red., W.B. Łach, Olsztyn 2008, s. 118–127; tenże, *Pierwsze powstania kozackie przeciw Rzeczypospolitej – próba oceny aspektów militarnych*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. IV, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 7–25.

⁴⁷ Tenże, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2002.

⁴⁸ Tamże, s. 7.

⁴⁹ Tamże, s. 10.

rając się odpowiedzieć na tak postawione pytanie scharakteryzował sztukę wojenną państw otaczających Kozaczyznę, oraz pokazał jej związki z wojskowością Zaporozców. Według niego pewien wzorzec dla Kozaków stanowiła armia Rzeczypospolitej, o czym świadczyło występowanie jej elementów w poszczególnych formacjach wojska zaporoskiego jak również fakt przejęcia metod walki. Kozacy przyswoili sobie także pewne idee tatarskiej sztuki bojowej, jak choćby szyków i taktyki jazdy. Kontakty zaś z armią moskiewską sprawiły, że na Zaporozu zaczęto przywiązywać coraz większą wagę do posiadania artylerii⁵⁰.

Omawiając powstanie i organizację społeczną Autor nie bez racji zauważył, że:

dla genezy Kozaczyzny Zaporoskiej ważniejsze niż najazdy Tatarów na tereny polsko-litewskie, były chadzki (nie pościgi za uchodzącym z tych terenów wrogiem) w celach łupieżczych dobyczników i to częstokroć kierowanych przez szlachtę. Z czasem stały się one realizacją strategicznego celu Kozaków, przetrwania na Zaporozu bez konieczności porzucania wojskowego rzemiosła na rzecz pracy na roli⁵¹.

Odnosząc się do składu społecznego i narodowego Kozaków, M. Franz polemizując z tezą W. Tomkiewicza, zakładającą, że element bojarski był w Kozaczyźnie najliczniejszy, przeważający nawet udział w niej chłopów pańszczyźnianych podkreśla, że przez cały czas istnienia Kozaczyzny to właśnie element chłopski był najliczniejszy w tej społeczności⁵². Ponadto stwierdził, że Zaporozcy

to swoisty tygiel narodowy i społeczny, w którym wykształciła się własna i samodzielna pod każdym względem społeczność czująca swoją odrębność od narodów ją otaczających⁵³.

Po dość dokładnym opisanu początków rejestru kozackiego, Autor skoncentrował swą uwagę na przedstawieniu Kozaczyzny nierejestrowej. W jego opinii istnienie obok siebie Kozaków rejestrowych i nierejestrowych było naturalne w obliczu skromnych możliwości finansowych Rzeczypospolitej. Zaznaczając, że ci ostatni nie stanowili jednorodnej masy, zaliczył do nich

⁵⁰ Tamże, s. 232.

⁵¹ Tamże, s. 93.

⁵² Tamże, s. 97.

⁵³ Tamże, s. 101.

zarówno ludność miast ukraińskich, która – jak ustalili – niejednokrotnie kozakowała, korzystając przy tym z działań starostów królewskich, jak i *Kozaków grodowych*, niejednokrotnie powoływanych przez starostów grodowych tak do obrony grodu jak i na konkretną wyprawę⁵⁴.

Ustosunkowując się wreszcie do liczebności Kozaczyzny nierejestrowej, skonstatował, że: *aktywnych Kozaków, żyjących na Siczy i ziemiach ukraińskich, utrzymująca się tylko z łupiestwa, w różnych okresach, było nie więcej niż 20 000–30 000 ludzi*⁵⁵.

Wiele miejsca w tym ustępie pracy poświęcił Franz opisowi Siczy zaporoskiej, akcentując, że była ona nie tylko siedzibą zimową Niżowców, ale przede wszystkim swoistym centrum, z którym Kozacy mogli się utożsamiać⁵⁶. Scharakteryzował także funkcjonowanie i kompetencje rady kozackiej oraz podał skład starszyny kozackiej. Według jego ustaleń:

*na czele wojska siczowego stał ataman koszowy. Radę wspierali go obożny generalny, który był pierwszym spośród starszyny po atamanie, a także podskarbi generalny, pisarz generalny, asaulowie generalni, chorąży generalny i buńczuczny generalny*⁵⁷.

Kolejną część książki wypełniają rozważania na temat organizacji wojskowej Kozaczyzny. Swoistym do nich wstępem była charakterystyka ukraińskiego teatru działań wojennych. Autor podzielił go na dwie zasadnicze części: południową, którą stanowiła lessowo-czarnoziemna płyta podolska oraz północną, która z geograficznego punktu widzenia była pomostem między Podolem a Polesiem⁵⁸. Opisując znajdujące się w wyszczególnionych częściach obszaru kozackich zmaganiach militarnych twierdze wykazał, że do najważniejszych w pierwszej z nich należały: Humań, Szarogród, Braclaw nad Bohem, Tulczyn, Pomorzany, Uszyca nad Ladawą, Zborów, Smotrycz, Skała nad Zbruczem, Skałat, Zbaraż, Brzezany, Trembowla, Tarnopol, Buczacz, Jazłowiec, Podhajce, Rohatyń, Kołomyja, Halicz, Czerwielica, Czerwonogród, Raowie i Śiatyń. Z kolei w części północnej, w której dominowały zamki grupy ukraińsko-wołyńskiej, kluczowe znaczenie miały takiej warownie jak: Biała Cerkiew, Berdyczów, Winnicz, Chmielnik, Dubna, Stary

⁵⁴ Tamże, s. 111.

⁵⁵ Tamże, s. 112.

⁵⁶ Tamże, s. 117.

⁵⁷ Tamże, s. 118–119.

⁵⁸ Tamże, s. 120–121.

Konstantynów, Stara Sieniawa, Piławce, Ostróg nad Horyniem, Krzemieniec nad Ikwą, Międzybórz, Korzec, Łuck i Brody⁵⁹.

Przechodząc do opisu piechoty kozackiej, Franz zauważył, że powstawała ona na przestrzeni lat zaś w zakresie jej organizacji widać było wyraźne wpływy polskiej sztuki wojennej, doby Stefana Batorego i tworzenia rejestru w oparciu o schemat organizacyjny pułku piechoty węgierskiej. Zaznaczając, że walczyła ona przeważnie z za zasłony, czy taboru, czy też wznoszonych samodzielnie przez Zaporozców szańców ziemnych, stwierdził dodatkowo: *że była to formacja niezwykle bitna, bardzo trudna do pokonania*⁶⁰.

Odnosząc się do jej struktury organizacyjnej, Autor nadmienił, że była ona zorganizowana w pułki, o zbliżonym systemie jak węgierskie autorementu narodowego wojsk Rzeczypospolitej, ale liczącej przed 1648 rokiem do 1000 ludzi, a po wybuchu powstania Chmielnickiego nawet i 3200 żołnierzy. Według jego ustaleń, na czele każdego pułku stał pułkownik, mający w swoim sztabie oboźnego oraz pisarza. Natomiast pułk dzielił się na roty, a te na półroty, sotnie i kurenie. Rotami dowodzili porucznicy, półrotami asaulowie, sotniami setnicy, kureniami atamanowie kurenni.

Maciej Franz zwrócił również uwagę na uzbrojenie piechurów kozackich. W jego opinii zasadniczą ich bronią były: *piszczele (strzelby), szable, pistolety lub bandolety i spisy, a od połowy XVII wielu także rusznice, janczarki zdobywane na Turkach a nawet muszkiety i arkebuzy*⁶¹.

Autor nie pominął także taboru zaporoskiego, który jego zdaniem był mieszaniną najlepszych cech taboru polskiego i moskiewskich hulaj-gorodów. Jednocześnie dodawał, że dość znaczne: *nasycenie taboru kozackiego bronią palną i sposób użycia przypomina bardziej charakter hulaj gorodu*⁶².

Następną formacją wojska zaporoskiego, która stała się przedmiotem zainteresowania M. Franza była jazda. Podkreślając, że wzorowała się ona na jeździe tatarskiej, badacz ten określił ją mianem formacji typu strzelczo-pikinierskiego, której podstawą uzbrojenia były pistolety lub bandolety, wszelkiego rodzaju strzelby lub piszczele oraz spisy, a także łuk.

Omawiając sposoby walki jazdy, słusznie zauważył, że na placu boju posługiwała się dwoma szykami bojowymi: zaczepnym i obronnym. Ten pierwszy charakteryzował się tym:

⁵⁹ Tamże, s. 122–123.

⁶⁰ Tamże, s. 126.

⁶¹ Tamże, s. 128.

⁶² Tamże, s. 131–132.

że jazda kozacka uszykowana była w półksiężyc, z wygiętymi do środka skrzydłami, co miało jej pozwalać, przy korzystnie rozwijającej się sytuacji na polu bitwy, dążyć do okrążenia przeciwnika, a przez to uzyskać przewagę nad nim.

W drugim przypadku jazda była ustawiona w trzy szeregi, które miały jej zapewnić większe szanse w odparciu wroga. Ustosunkowując się do wartości bojowej jazdy kozackiej, Autor zauważył, że dla lekkich chorągwi polskich nie była ona łatwym przeciwnikiem, zaś wobec jazdy i piechoty tureckiej zgoła równym⁶³.

Opis artylerii kozackiej rozpoczął Franz od stwierdzenia, że miała ona dla Kozaków *duże i wszechstronne znaczenie*. Zgodnie z jego ustaleniami Zaporozcy posiadali liczną artylerię, zdobytą przede wszystkim podczas wojen. Sprzęt był pochodzenia tatarsko-tureckiego, ale również i polskiego. Część armat i moździerzy była odlewana samodzielnie przez Kozaków. Wojska te nie dysponowały jednak artylerią oblężniczą, co niejednokrotnie pojawiało się jako ważki problem chociażby w trakcie powstania Chmielnickiego i oblężenia Lwowa, Zbaraża czy obozu królewskich wojsk pod Zborowem. Autor wykazał ponadto, że Kozacy wykorzystywali artylerię przede wszystkim na dwa sposoby. Po pierwsze stanowiła ona ogniową siłą taboru, po drugie zaś była używana do uzbrajania czajek, którymi później wyprawiali się na Morze Czarne⁶⁴.

W centrum jego rozważań znalazły się także kwestie związane z kozackimi umocnieniami polowymi jak i stałymi. Zwrócił on między innymi uwagę na hulaj-gorody, będące jedną z form fortyfikacji polowych, stosowanych przez Kozaków, która została przez nich zapożyczona ze wschodu. Owe ruchome maszyny oblężnicze budowali mieszkańcy Siczy:

z drewnianych, grubych brewion, które następnie łączyli, tworząc taki niby ruchomy zamek. Całość przemieszczała się na walcach i kołach. Wewnątrz takiego hulaj-grodu przesuwano przygotowane do użycia mosty, wielkie drabiny mające ułatwić ewentualny szturm umocnień przeciwnika⁶⁵.

W podrozdziale Kozacy na morzu M. Franz dokładnie przedstawił sposoby organizowania przez nich ekspedycji morskich oraz szczegółowo opisał proces budowy czajek⁶⁶. Dopelnieniem tego fragmentu książki pozostają

⁶³ Tamże, s. 135–136.

⁶⁴ Tamże, s. 138–139.

⁶⁵ Tamże, s. 141–142.

⁶⁶ Tamże, s. 144–154.

refleksje Autora na temat taktyki i strategii wojsk kozackich oraz odrębności ich wojskowości. W jego mniemaniu jazda zaporoska, stosująca taktykę zapożyczoną od Tatarów, wykonywała przede wszystkim zadania osłonowe i rozpoznawcze. W sytuacji zaś przyjęcia walki z jazdą przeciwnika: *ustawiała się dość głęboko, w trzy szeregi, aby lepiej wytrzymać impet uderzenia wroga*. Dodatkowo, jak twierdzi Franz, jazda kozacka doskonale: *nadawała się do prowadzenia służby granicznej*, i była do niej przez Rzeczpospolitą wykorzystywana⁶⁷.

Odnosnie piechoty kozackiej, Autor zauważył, że walczyła ona głównie zza taboru, lecz mogła również prowadzić walkę w otwartym terenie: *jeśli tylko warunki pola walki wymuszały to na niej, lub też poprzez odpowiednie ukształtowanie terenu niwelowały brak osłony jaką stanowił tabor*⁶⁸. Jego zdaniem, istota działań obronnych w taborze, polegała na przyjęciu nacierającego wroga: *zmasowanym ogniem artyleryjskim, rusznic, samopałów, strzelb i pistoletów*. Jeśli natomiast przeciwnik wdarł się pomiędzy wozy taborowe piechurzy kozaccy podejmowali walkę wręcz.

Inaczej w ocenie M. Franza wyglądała taktyka piechoty kozackiej walczącej w odkrytym terenie. Zasadniczym jej elementem, jak stwierdzał, było zaskoczenie rywała:

*i to nie tylko poprzez nagłe pojawienie się na polu walki, ale także poprzez zastosowanie zaskakującego manewru, na przykład obejście pozycji przeciwnika pod osłoną i wyjście na jego tyły*⁶⁹.

Odnosząc się do celów strategicznych Kozaczyzny, Autor wysunął dość dyskusyjny pogląd, że najważniejszym z nich przez cały okres jej funkcjonowania w ramach Rzeczypospolitej było: *dążenie do pozyskiwania łupów wojennych, poprzez działalność grabieżczą, głównie na terenach ziem tatarsko-tureckich*⁷⁰.

Wypowiadając się zaś na temat odrębności wojskowości Zaporozców, trafnie skonstatował, że nie tylko odtwarzali oni: *poznane i zasymilowane sposoby prowadzenia wojny*, lecz:

⁶⁷ Tamże, s. 156.

⁶⁸ Tamże, s. 158.

⁶⁹ Tamże, s. 159.

⁷⁰ Tamże, s. 162, zob. A. Borowiak, *Nowa książka o wojskowości kozackiej (w związku z pracą Macieja Franza, Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter, Toruń 2002)*, „Przegląd Historyczny”, t. XCV, z. 2, Warszawa 2004, s. 249–260.

*w tym przedziwnym tygłu narodowym i społecznym zdobyte doświadczenia podlegały ogromnym przewartościowaniom, dając w ostateczności system military charakteryzyczny tylko dla Zaporozża i jego mieszkańców*⁷¹.

Końcowe partie pracy zostały poświęcone omówieniu aktywności militarnej Kozaków poczynawszy od XVI, a skończywszy na XVII w.

Zajmującą nas problematykę podejmowała w swoich badaniach także Agnieszka Biedrzycka. Na szczególną uwagę zasługuje jej artykuł napisany wspólnie z Januszem Kaczmarczykiem, który ukazuje udział Zaporozców w wojnie chocimskiej 1621 roku oraz szkic poświęcony próbom wykorzystania Kozaków w działaniach nad Bałtykiem w pierwszej połowie XVII w.⁷² W tym drugim opracowaniu cenny jest opis liczebności i struktury oddziałów kozackich uczestniczących w kampanii w Inflantach w latach 1601–1602. Według poczynionych ustaleń kontyngent liczył 2032 ludzi i:

*dzieliły się na cztery roty z porucznikami na czele. Oprócz tego: w każdej rocie znajdowało się po dwóch asaulów. Roty dzieliły się na setki z setnikami i dziesiątki z dziesiątnikami na czele. Liczyły 1799 szeregowych, ponadto zaś znajdowali się w nich: oboźny, pisarz, 12 puszkarzy, po 4 – chorążych, Surmaczy i bębenników oraz 20 woźniców*⁷³.

Na uwagę zasługuje również twórczość Piotra Krolla, który w jednym ze swoich artykułów *Na styku cywilizacji. Wojskowość kozacka i jej przemiany w XVI–XVII wieku* podjął tematykę wojska kozackiego w XVI i XVII w.⁷⁴ Historyk ten trafnie zauważył, że wojskowe oblicze Zaporozców kształtowało się: *na stepowym pograniczu państwa polsko-litewskiego i świata tatarskiego, gdzie przyszło się im zmierzyć z Tatarami*. Walcząc z nimi, jak dowodził, Kozacy przejmowali od nich zwyczaje, broń a nadto taktykę prowadzenia zmagania:

⁷¹ Tamże, s. 165.

⁷² A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy Zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621*, [w:] *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво*, red.: В.А Смолій, Київ: Генеза 1998, s. 62–80; A. Biedrzycka, *Próby wykorzystania Kozaków w walce ze Szwecją w I połowie XVII wieku (do roku 1635)*, „Rocznik Gdański”, t. LIX, z. 1, Gdańsk 1999, s. 19–31.

⁷³ A. Biedrzycka, *Próby wykorzystania...*, s. 22.

⁷⁴ P. Kroll, *Na styku cywilizacji. Wojskowość kozacka i jej przemiany w XVI–XVII wieku*, [w:] *Migawki z podróży człowieka poprzez dzieje*, red. M. Franz i B. Siek, Toruń 2011, s. 173–191.

Walczyli konno uzbrojeni podobnie jak ich przeciwnicy – w szable lub miecz, łuk i rohatynę. Ich oddziały, podobnie jak czambuły tatarskie, były mobilne, ruchliwe, dokonywały nagłych uderzeń i równie szybkich odwrotów, na polu walki manewrując tak, aby nie dać się zaskoczyć przeciwnikowi⁷⁵.

Zdaniem P. Krolla nie mały wpływ na charakter wojskowości Kozaków miała także ich służba u starostów koronnych i udział w wojnach prowadzonych przez Rzeczpospolitą. To właśnie tą drogą, jak podkreślał: *rozpowszechnił się wśród nich tabor, a do użycia weszła broń palna⁷⁶*. Oddziaływanie tak wojskowości polskiej jak i tatarskiej, jak konkludował odcisnęły nie małe piętno na sztuce wojennej Kozaków. W jego ocenie:

Jej cechami charakterystycznymi był brak jednolitych stałych formacji, gdyż Kozacy to jazda podobna do dragonów, czyli oddziałów poruszających się konno, ale walczących pieszo. W zależności od rozwoju sytuacji jezdni spieszali się, aby później znów wskoczyć na konie [...] W starciach z dysponującymi doskonałą jazdą wojskami koronnymi i Tatarami Kozacy walczyli pieszo, wykorzystując tabor oraz przeszkody terenowe i zabudowania⁷⁷.

Kolejnym z badaczy młodszego pokolenia, zasługującym na uwagę jest Marcin Gawęda, autor ważnego z punktu widzenia naszych rozważań artykułu o artylerii kozackiej do roku 1648⁷⁸. Zostały w nim poruszone m.in. kwestie, które nie zostały dotychczas należycie wyjaśnione przez polskich historyków zajmujących się wojskowością mieszkańców Siczy. Mam tu na myśli chociażby problem użytkowanych przez Kozaków typów uzbrojenia artyleryjskiego. W mniemaniu M. Gawędy:

artyleria kozacka, składająca się głównie z dział zdobycznych, nie była bardzo nowoczesna, i w interesującym nas okresie, składała się głównie z dział długofalowych, a skoro małego wagomiaru, to prawdopodobnie falkonetów⁷⁹.

Historyk ten zauważył ponadto, że część pozyskanego od Turków czy Tatarów sprzętu artyleryjskiego stanowiły z pewnością: *małokalibrowe dział-*

⁷⁵ Tamże, s. 174.

⁷⁶ Tamże, s. 175.

⁷⁷ Tamże, s. 189.

⁷⁸ M. Gawęda, *Artyleria kozacka do 1648 r. Zarys problemu*, „Rocznik Przemyski”, t. XLIII, 2007, z. 1, Historia wojskowości, s. 157–168.

⁷⁹ Tamże, s. 161.

ka, zamontowane na wozach, z których można było prowadzić ogień w trakcie marszu taboru. Podkreślając, że większą część artylerii zaporoskiej stanowiły działa małokalibrowe, wskazywał jednocześnie na posiadanie przez Kozaków ciężkich dział, których zazwyczaj nie wyprowadzali w pole⁸⁰. Godne odnotowania jest także opisanie przez M. Gawędę używanych przez Kozaków nietypowych rodzajów broni palnej takich jak hakownice, śmigownice czy wielolufowe organki⁸¹.

Trzeba tu dodać, że w książce *Powstanie kozackie 1637*, autorstwa omawianego badacza zostały również podjęte zagadnienia związane z wojskowością kozacką⁸². Najbardziej cenne pozostają zawarte w niej rozważania na temat wartości wojska kozackiego oraz taktyki walki taborem⁸³.

Trudno nie przywołać w tym miejscu opracowań Andrzeja A. Majewskiego, które przynoszą ciekawe spostrzeżenia na temat roli oręża kozackiego w wyprawie moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618⁸⁴.

Na niewątpliwą uwagę zasługują też badania krakowskiego filologa Piotra Borka, koncentrujące się wokół obrazu Ukrainy w polskim piśmiennictwie XVI–XVIII w⁸⁵. Przedmiotem ich analizy jest m.in. militarny wizerunek Kozaczyzny w staropolskim pamiętnikarstwie.

Należy również przywołać artykuły: Karola Łopateckiego *Geneza kozackiego prawa i sądownictwa wojskowego. Z badań nad artykułami wojskowymi w Rzeczypospolitej szlacheckiej*⁸⁶ oraz Jerzego Urwanowicza *Leczyć czy odcinać putrida membra? Stanisław Żółkiewski wobec Kozaków podczas powstania Nalewajki*⁸⁷, które w istotny sposób poszerzają naszą wiedzę w zakresie poruszanych w nich zagadnień.

⁸⁰ Tamże, s. 162–163.

⁸¹ Tamże, s. 165–167.

⁸² M. Gawęda, *Powstanie kozackie 1637*, Zabrze 2007, s. 51–83.

⁸³ Tamże, s. 51–54, 55–68.

⁸⁴ A.A. Majewski, *Moskwa 1617–1618*, Warszawa 2006; tenże, *Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618*, „SMHW”, t. XLI, 2004, s. 5–25; tenże, *Liczebność polowej armii polsko-litewsko-kozackiej podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618*, „SMHW”, t. XLV, 2008, s. 5–12;

⁸⁵ P. Borek, *Ukraina w staropolskich dziuryszach i pamiętnikach*, Kraków 2001.

⁸⁶ K. Łopatecki, *Geneza kozackiego prawa i sądownictwa wojskowego. Z badań nad artykułami wojskowymi w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolica Apostolską i Ukrainą*, pod red. M.R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak, Białystok 2012, s. 167–181.

⁸⁷ J. Urwanowicz, *Leczyć czy odcinać putrida membra? Stanisław Żółkiewski wobec Kozaków podczas powstania Nalewajki*. [w:] *Od Kijowa do Rzymu...* s. 103–116.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że historiografia polska po 1945 r. nie pozostawała obojętna wobec zagadnień wiążących się z wojskowością Kozaczyzny zaporoskiej w dobie panowania Zygmunta III Wazy. Badacze podejmujący w swoich dziełach kwestie związane z przeszłością Kozaków w mniejszym lub większym stopniu odnosili się także do tej tematyki. Poza pracą M. Franza w całości poświęconą militarnym aspektom działalności Kozaków w XVI–XVII w., brak jednak w polskiej literaturze opracowania monograficznego, które w sposób kompleksowy i nowatorski omawiałoby wojskowość Kozaczyzny w interesującym nas przedziale czasowym.

Fakt ten rodzi pilną potrzebę kontynuacji pogłębionych badań w oparciu tak o zasoby archiwów polskich i zagranicznych jak i utwory literatury okolicznościowej, publicystycznej, diariusze, pamiętniki, dzieła historiograficzne oraz źródła ikonograficzne.

BIBLIOGRAFIA

- Biedrzycka A., Kaczmarczyk J., *Kozacy Zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621*, [w:] *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво*, ред.: В. А. Смолій, Київ 1998, s. 62–80.
- Biedrzycka A., *Próby wykorzystania Kozaków w walce ze Szwecją w I połowie XVII wieku (do roku 1635)*, „Rocznik Gdański”, t. LIX, z. 1, Gdańsk 1999, s. 19–31.
- Borek P., *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001.
- Borowiak A., *Nowa książka o wojskowości kozackiej (w związku z pracą Macieja Franza, Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter, Toruń 2002)*, „Przegląd Historyczny”, t. XCV, z. 2, Warszawa 2004, s. 249–260.
- Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985.
- Chynczewska-Hennel T. *Polscy historycy o Ukrainie w okresie nowożytnym*, [w:] *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa – Historia*, red. M. Franz, K. Pietkiewicz, Toruń 2009, s. 330–346.
- Drozdowski M., *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008.
- Drozdowski M.R., Chynczewska-Hennel T., *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego*, „Społeczeństwo Staropolskie. Seria nowa”, t. I: Społeczeństwo a polityka, Warszawa 2008, s. 165–221.
- Dzięgielewski J., *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986.
- Franz M., *Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. Stan badań*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej”, t. II, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1998, s. 83–99.

- Franz M., *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2002.
- Franz M., *Stan badań nad dziejami wojskowości kozackiej – postulatory badawcze*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości, red. H. Stańczyk, Toruń 2002, s. 232–239.
- Franz M., *Kozacy na Morzu Czarnym. XVII-wieczna piechota morska*, [w:] „GROT. Zeszyty Historyczne”, nr 17, Leszno 2003, s. 28–46.
- Franz M., *Powstanie kozackie 1637 roku i bitwa pod Kumejkami w polskiej historiografii wojskowej*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej”, t. IX, Poznań 2005, s. 41–55.
- Franz M., *Powstanie kozackie 1637 roku*, [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, вип. 5, 2005, s. 210–241.
- Franz M., *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006.
- Franz M., *Wojskowość kozacka a badania nad polską myślą wojskową*, [w:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów*. IX Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości, red., W.B. Łach, Olsztyn 2008, s. 118–127.
- Franz M., *Pierwsze powstania kozackie przeciw Rzeczypospolitej – próba oceny aspektów militarnych*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. IV, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 7–25.
- Gawęda M., *Artyleria kozacka do 1648 r. Zarys problemu*, „Rocznik Przemyski”, t. XLIII, 2007, z. 1., Historia wojskowości, s. 157–168.
- Gawęda M., *Powstanie kozackie 1637*, Zabrze 2007.
- Kempa T., *Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynę do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625r. (publikacja źródeł)*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, K. Mikulski, J. Porazinski i S. Roszak, t. II, Toruń 2003, s. 289–296.
- Kempa T., *Wobec Kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.
- Kroll P., *Na styku cywilizacji. Wojskowość kozacka i jej przemiany w XVI–XVII wieku*, [w:] *Migawki z podróży człowieka poprzez dzieje*, red. M. Franz i B. Siek, Toruń 2011, s. 173–191.
- Łopatecki K., *Geneza kozackiego prawa i sądownictwa wojskowego. Z badań nad artykułami wojskowymi w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, pod red. M.R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak, Białystok 2012, s. 167–181.
- Majewski A.A., *Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XLI, 2004, s. 5–25.
- Majewski A.A., *Moskwa 1617–1618*, Warszawa 2006.
- Majewski A.A., *Liczebność polowej armii polsko-litewsko-kozackiej podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XLV, 2008, s. 5–12.
- Majewski W., „Stateczni” – kozackie ugrupowanie lojalistyczne (1617–1638), [w:] *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*

- (*Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 1247–1256.
- Majewski W., *Walki z Kozakami w latach 1591–1653*, [w:] *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*, red. W. Wróblewski, Warszawa 2000, s. 103–126.
- Majewski W., *Taktyka w walkach polsko-kozackich 1625–1638*, „Rocznik Przemyski”, t. XL, 2004, z. 1, Historia Wojskowości, s. 5–14.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.
- Nowak T.M., Wimmer J., *Historia oręża polskiego: 963–1795*, Warszawa 1981.
- Plewczyński M., *Oblężenie obozu kozackiego pod Łubniami (26.05–7.06.1596 r.)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XLIV, 2007, s. 103–113.
- Podhorodecki L., *Kampania chocimska 1621*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. X, 1964, cz.2, s. 88–143 i t. XI, 1965, cz. 1, s. 37–68.
- Podhorodecki L., Raszba N., *Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1971.
- Podhorodecki L., *SicZ Zaporoska*, Warszawa 1978.
- Podhorodecki L., *Chocim 1621*, Warszawa 2008.
- Serczyk W.A., *Rzeczpospolita i Kozacyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII stulecia*, „Studia Historyczne”, R. XX, 1977, z. 1, s. 3–23.
- Serczyk W.A., *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozacyzny do 1648 roku*, Kraków 1984.
- Sterniczuk A., *Pierwsze bunty kozackie w końcu XVI wieku*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000, s. 18–34.
- Tomkiewicz W., *Powstanie kozackie w roku 1630*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 187, s. 104–128.
- Tomkiewicz W., *Ograniczenie swobód kozackich w 1638 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1930, t. 44, s. 125–175.
- Tomkiewicz W., *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Okres walki z unią kościelną 1596–1635*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 200, s. 149–178.
- Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa 1933.
- Tomkiewicz W., *Bitwa pod Kumejkami (16 XII 1637)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, t. 9, z. 2, s. 239–261.
- Tomkiewicz W., *Unia Hadziacka*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, R. 11, nr 1–2, s. 7–14.
- Tomkiewicz W., *Kozacyzna ukraińska*, Lwów 1939.
- Tomkiewicz W., *O składzie społecznym i etnicznym Kozacyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. XXXVII, 1948, s. 249–260.
- Urwanowicz J., *Lecz czy odcinać putrida membra? Stanisław Żółkiewski wobec Kozaków podczas powstania Nalewajki*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, pod red. M.R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak, Białystok 2012, s. 103–116.
- Wimmer J., *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XIV, 1968, cz. 1, s. 3–39.

- Wimmer J., *Wojsko*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tazbir, wyd. II, Warszawa 1974, s. 175–229.
- Wisner H., *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982.
- Wisner H., *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991.
- Wójcik Z., *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961.
- Wójcik Z., *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. II, z. 27, Kraków 1989.
- Żygułski jun. Z., *Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”, cz. XII, Kraków 2005, s. 25–39.

Summary

The Cossack Army During the Reign of Sigismund III Vasa in Polish Historiography After 1945

The article discusses the subject of the Cossack military during the reign of Sigismund III Vasa in post-war Polish historiography.

The main body of the text includes a detailed analysis of works of Polish historians in terms of issues concerning the history of the Cossack military during the reign of the first king from the Vasa dynasty.

The most frequently studied ones were e.g., the social and national composition of Cossack troops, uprisings in the 1591–1630 period, the organization and structure of the Registered Cossack army and the Sich Army, the functioning of the wagon fort, the weaponry, military expeditions to the Black Sea, and the participation of Cossack troops in wars of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the reign on Sigismund III Vasa.

In addition, the article outlines Polish scholars' discussions of Cossack fortifications and the Chocim battle of 1621.